

‘Vrijheid en eene ongewapende Natie zijn tegenstrijdigheden.’ Nederlanders en hun leger 1789-1815

Mark van Hattem

Aan het eind van de achttiende eeuw waren velen in de Republiek der Verenigde Provinciën ontevreden over de relatie tussen het leger, de soeverein en het volk. Met name de zogenaamde patriotten verafschuwden het leger van huurlingen dat de Republiek er op na hield. De patriotten, politieke tegenstanders van de stadhouder prins Willem V, zagen in het leger niets anders dan een machtsinstrument van de prins. Was deze bewapende, door de prins geleide bende niet eigenlijk een symbool van onderdrukking?

Joan Derk van der Capellen tot den Pol schreef begin jaren tachtig van de achttiende eeuw verbolgen aan een vriend ‘Vrijheid en eene ongewapende Natie zijn tegenstrijdigheden’.¹ Voor Van der Capellen was het ideaal dat het door de edelen en vorsten geleide leger van huurlingen zou worden vervangen door een uit burgers bestaand volksleger dat de burgerrechten verdedigde en beschikte over oorlog en vrede. Weinig kon hij voorzien dat zijn wens van een volksleger uit zou komen, maar niet zou leiden tot de door hem gewenste vrijheid.

In de woelige periode tussen 1792 en 1815, waarin de Noordelijke Nederlanden door vele verschillende regeringen zouden worden bestuurd, veranderde de verhouding tussen de burgermaatschappij en het leger ingrijpend. Ook de manier waarop oorlog werd gevoerd zou nooit meer hetzelfde zijn. Hoe zag het leger er in 1815 uit? Welke ontwikkeling had het sinds de Staatse tijd doorgemaakt?

Nederlands Waterloo en de Koninklijke Landmacht

Op 16 en 18 juni 1815 namen Nederlandse soldaten deel aan de veldslagen van Quatre Bras en Waterloo, waar Napoleon definitief werd verslagen.

---

¹ op. cit., Simon Schama, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden 1780-1813* (vert. uit Engels, Amsterdam 1989) 114.

(...) de roemvolle verdediging der stelling te Quatre Bras, waar het wijze kriegsbeleid van den heldhaftigen nederlandschen Kroonprins, geschoord door den onbezweken moed zijner dappere legerafdeeling, de woedende stormen der overmagtige fransche keurbenden, als van eene onwrikbare rots deden terugkaatsen, en veldheer en benden zich gelijke aanspraak verwierven op de burgerkroon (...).²

Met deze woorden over de slag bij Quatre Bras gaf de Nederlandse officier C.A. Geisweit van der Netten (1772-1847) in 1823 zijn gedachten prijs over de relatie tussen de koning van Nederland, zijn leger en zijn volk. Voor hem waren de roemruchte overwinningen op Napoleon bij respectievelijk Quatre Bras (16 juni 1815) en Waterloo (18 juni 1815) de basis voor het verbond van volk en vorst, uitgedrukt in het Koninkrijk der Nederlanden. In dit Koninkrijk is veel vervat: het idee, dat de prins vocht tegen een vijand van zijn volk, niet tegen zijn eigen vijand; dat hij zij aan zij met zijn volk streed; dat beiden door de overwinning het recht hadden bevochten op een burgerkoninkrijk. Met andere woorden: de prins werd koning bij instemming en door verkiezing van de burgers. Geisweit van der Netten was zich, zoals veel van zijn tijdgenoten, er zeer van bewust dat de relatie tussen de burger en het leger gedurende voorgaande jaren drastisch veranderd was.

In 1815 werd een Nederlandse officier geacht de Nederlandse nationaliteit te hebben en Nederlandse regimenten bestonden in 1815 uit Nederlandse soldaten.³ Dit waren deels beroepsmilitairen, maar vooral ook veel burgersoldaten, de miliciens. De miliciens, die in vreedstijd ongeveer elf maanden onder de wapenen waren, werden geloot uit de weerbare mannen tussen 18 en 23 jaar. Wie werd ingeloot, kon zijn lot tegen betaling afdragen aan een ander, of ruilen. In elk geval diende deze 'loteling' zorg te dragen dat er iemand in uniform op het appèl verscheen. Na een jaar werd deze soldaat weer burger. Een 'burger' in deze betekenis was eigenlijk iedereen die geen militair was. Door deze vorm van dienstplicht veranderde het oude

---

² C.A. Geisweit van der Netten, *Onderrigt voor de ligte troepen en in den voorposten dienst, volgens het voorschrift van Frederik den II. Voor zijne officieren der kavallerij* ('s-Gravenhage en Amsterdam 1823) XVII.

³ Door het tekort aan vrijwilligers en de moeilijkheden bij de invoering van de Militiewet was koning Willem I gedwongen om een beroep te doen op buitenlandse soldaten, maar dezen, Nassau-ers en Zwitsers, werden in eigen, aparte regimenten ingedeeld.

onderscheid tussen de twee werelden van ‘militair’ en ‘civiel’. Veel meer dan voorheen zou het nu gebeuren dat iemand die militair was, kort erna weer burger zou zijn en andersom.

Niet alleen de samenstelling van het leger was veranderd, ook de wijze van oorlog voeren had wezenlijke veranderingen ondergaan. Geisweit van der Netten, een groot bewonderaar van Frederik de Grote, zag terecht in dat de meeste veranderingen al hadden ingezet gedurende de Zevenjarige Oorlog (1757-1763) maar in de tijd van de Franse Revolutie en de Napoleontische Oorlogen onomkeerbaar waren geworden.

De talrijkheid der legers en de uitgestrektheid van het toneel, waarop zij handelen, heeft eene ontwikkeling ontvangen, even reusachtig, als de uitkomsten der krijgsverrigtingen, welke alle kansberekeningen verre terug latende, geen voorbeeld uit eenig tijdperk der hedendaagsche geschiedenis op zijde gesteld kan worden; de kunst om een leger van honderdduizenden met hetzelfde gemak als een enkel wapenkorp te bewegen, en het verste doelwit op de beslissendste wijze te doen bereiken (...) stempelen de hedendaagse krijgvoering met het kenmerk eener beweegbaarheid, welke men voorheen buiten de grenzen van der mogelijkheid geacht zoude hebben.⁴

Quatre Bras was misschien een relatief kleine veldslag, maar aan de slag bij Waterloo namen tussen de 150.000 en 200.000 soldaten deel. In het oorlogsjaar 1812 strekte het strijdtoneel zich uit van Moskou tot aan Madrid – en nog ietsje verder. De militair denker Carl von Clausewitz (1780-1831) verwoordde de gevoelens van vele tijdgenoten toen hij constateerde dat de oorlog omvattender was geworden.

Der Krieg ist ein Akt der Gewalt, und es gibt in der Anwendung derselben keine Grenzen; so gibt jeder dem anderen das Gesetz, es entsteht eine Wechselwirkung, die dem Begriff nach zum äußersten führen muß.⁵

---

⁴ Geisweit van der Netten, *Onderrigt*, XIV.

⁵ Carl von Clausewitz, *Vom Kriege*, bewerkt door Wolfgang Pickert en Wilhelm Ritter von Schramm (Hamburg 1963) 14.

Dit citaat ademt de geest van een tijd, waarin men kennis maakte met de beginselen van de totale oorlog.

Zowel schaal als praktijk van oorlogvoering waren veranderd.

Ongeboeid door legertoestel of magazijnen tot onderhoud, hetwelk overal de landstreken opleveren, kan evenmin wegneming derzelve de krijgsbewegingen eenigen kluister aanleggen, als stellingen derzelve stuiten.⁶

Aldus Geisweit van der Netten. Het gevolg hiervan is dat ‘de stellingen hun gewigt verliezen, en zoo wel dit stelsel als dat der slagorde in uitgestrekte linies, door dat in bewegingen in colonnes te doen opvolgen (...)’.⁷ De Franse legers van de revolutie en Napoleon hadden zich ongewoon snel kunnen voortbewegen, omdat zij – zoals het eufemisme luidde – ‘van het land leefden’. De Britse historicus Paddy Griffith heeft voor deze praktijk een treffender uitdrukking: ‘the Pillage system’.⁸ In de achttiende eeuw vond men het vooral verstandig om de soldaten te voeden en van het nodige te voorzien door voorraden van voedsel, hooi en ander leeftocht aan te leggen. In de regel waren landstreken niet welvarend en dichtbevolkt genoeg om legers te voeden. Bovendien waren de vorsten niet gebaat bij het veroveren van een gebied dat economisch volledig uitgeput was. In Midden-Europa was het door de bevolkingsaanwas rond 1800 wel degelijk mogelijk geworden om legers te voeden door het land leeg te plunderen. Daarnaast is het belangrijk om te beseffen, dat de Franse revolutionairen een nieuw oorlogsdoel inbrachten. De Franse revolutionaire retoriek was er op gericht de oorlog te verantwoorden door te benadrukken dat ze streed om de macht van de vorsten te breken. Het doel was dus niet meer (alleen) gebiedsuitbreiding, maar in veel gevallen het op de knieën brengen van de vijandelijke staat. Deze doelstelling ging veel verder dan wat achttiende eeuwse vorsten elkaar zouden hebben willen aandoen.

Franse legers hadden om die redenen minder respect voor de status quo dan traditionele legers. Landen werden leeggeroofd en eigendomsaanspraken van adel en kerk werden niet erkend. Om de vijandelijke staat te vernietigen was een uiterste krachtsinspanning gewenst. Nederlandse officieren die in het Franse leger dienden, leerden in de loop

---

⁶ Von Clausewitz, *Vom Kriege*, 14.

⁷ Geisweit van der Netten, *Onderrigt*, XV.

⁸ Paddy Griffith, *The art of war of revolutionary France 1789-1802* (Londen 1998).

der jaren de gevolgen van deze mentaliteit kennen. Zij zagen dat de oorlog massaler, offensiever en daarmee agressiever van karakter was geworden.

Oorlogvoering van het Staatse leger

Het leger van de Republiek der Verenigde Provinciën, het Staatse leger, was van oudsher een huurlingenleger. Het officierskorps was nog wel deels Nederlands van origine, al bevonden zich onder hen ook vele officieren uit buitenlandse, vooral Duitse, families. Bij de manschappen waren vele buitenlanders. De soldaat of onderofficier tekende voor onbepaalde tijd, dus in feite voor zijn hele leven. Mensen die daartoe vrijwillig bereid waren, waren arm en die waren in Nederland niet makkelijk te vinden. Verarmde trekwerkers, dagloners of andere op drift geslagen werkzoekenden uit heel Europa dienden in het Staatse leger. Daarin was het niet uniek: legers waren er om een staat, geen natie, te dienen. In 1793 kon het Staatse leger ongeveer 30.000 soldaten onder de wapenen brengen, hetgeen tot een bijdrage van ongeveer twintigduizend manschappen aan de campagne tegen Frankrijk in Vlaanderen leidde.

De oorlog was het gevolg van een oorlogsverklaring van het revolutionaire Frankrijk aan de Republiek. De Nederlandse beroepsofficier Jacob Anthony Tellegen (1771-1855) herinnerde zich dat ‘Holland (...) in genen dele behoorlijk tot den Strijd voorbereid’ was: de Fransen ‘vielen als het ware onverwagt aan met een grote Magt’.⁹

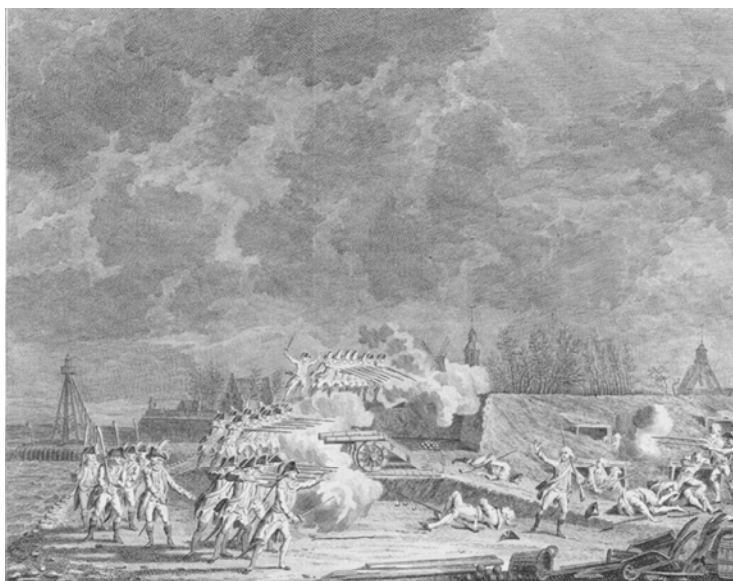
Voor het Staatse leger bestond oorlog nog vooral uit het innemen en verdedigen van vestingen, zoals dat, zoals Geisweit van der Netten memoreert, nog maar honderd jaar geleden door de vestingbouwers Vauban en Coehoorn tot ‘hoogsten bloei’ was gebracht. Er was dus sprake van oorlogvoering met ‘matig talrijke legers’ die opereerden binnen ‘enge grenzen’¹⁰. In de strijd vocht men met de tactieken die waren ontwikkeld in de loop van de achttiende eeuw. Het voornaamste wapen van de infanterist was een musket met een vuursteenslot. Het wapen werd aan de voorzijde geladen door middel van een laadstok en de ontsteking werd teweeg gebracht door een snaphaan met een vuursteen. Een dergelijk musket was

---

⁹ G. Tellegen ed., *J.A. Tellegen (1771-1855): Toen ik de montering aantrok en het zwaard aangorde* (Oosterbeek 2007, typoscript), 21.

¹⁰ Geisweit van der Netten, *Onderrigt*, XIV.

weinig nauwkeurig en kon tot hooguit 150 meter effectief worden ingezet. Om die reden vocht men in grote, hechte formaties. Door veel soldaten dichtbij elkaar – in linies – te laten vuren volgens een strikte exercitie, was het mogelijk om nog enige vuurkracht te ontwikkelen. De enige troepen te voet die niet in deze ‘lineaire’ formaties vochten, waren de zogenaamde jagers, welke soms ook uitgerust waren met buksen in plaats van musketten. De buks was kostbaarder en moeilijker te hanteren dan de gewone musket, maar hiermee was het mogelijk verder en gericht te schieten. Deze jagers opereerden verspreid van elkaar en vochten veelal in de voor- of achterhoede.

Afb. 1: ‘t Veroveren eener Fransche batterij voor de Willemstad’, 1793, gravure, Collectie Legermuseum.

Dat men volgens strikte patronen opereerde wil overigens niet zeggen dat daarbij een soort van ‘fatsoenlijke’ oorlogvoering werd bedreven. Bij het beleg van Landrecy, door het Staatse leger uitgevoerd onder leiding van de erfprins van Oranje (de latere koning Willem I) werd op 24 april 1794 een vernietigend bombardement op het nog geen 2.000 inwoners tellende stadje losgelaten:

Om Een Uur zag men van dat kleine stadje niets dan Rook en Vlam en hoorden het gekerm en geschreeuw der Inwoonders. En zulks was niet te verwonderen (...) [als] men in aanmerking neemt dat de Kanons Kogels van ons, die over de Wallen vlogen, tot op de Straat teregt kwamen. Dus een inwoonder was voor een kogel in zijn huis niet beveyligd (...) In tijd van 2 dagen was de Stadt in een puinhoop verandert, de Kerk, Toren, Hospitaal – waren vernietigd. Het hospitaal was in brand geschoten en de Zieken en Gewonden, die zich zelve niet konden redden zijn daarin Verbrand.¹¹

In 1793 was in Frankrijk een 'levée en masse' uitgeroepen: een massale volksbewapening. De revolutie was in gevaar en alle weerbare mannen werden zoveel mogelijk gemobiliseerd: eerst vrijwillig, later door een systeem van loting en dwang. Het resultaat was een volksleger van een formaat dat zijn weerga in Europa niet kende. De meeste soldaten waren echter in zulke haast gemobiliseerd dat zij slecht waren getraind. Voor het vechten in lineaire formaties is veel oefening vereist. Doel van de lineaire formatie is het kunnen uitvoeren van een vuurgevecht. De Franse legers besloten om het vuurgevecht indien mogelijk te vermijden en namen hun toevlucht tot het massaal in grote colonnes stormlopen uitvoeren met de bajonet. Soms weer besloten zij in bossen en dorpen iedereen verspreid te laten vechten. Daarmee werd de oorlog sneller en met meer geweld beslist, maar werd hij ook bloederiger. Op 13 september 1793 werd het Staatse leger volledig overspoeld door een Franse stormloop bij Menin in Vlaanderen. De Fransen verloren met deze tactiek een groot aantal soldaten, maar zij maalden daar minder om dan de Staatsen: hun leger bestond uit ongeoefende en dus goedkope soldaten. Het Staatse leger werd overrompeld en op de vlucht gejaagd. De officieren die in het Staatse leger dienden zouden deze lessen niet vergeten en deze later, toen zij zelf in Franse dienst kwamen, ook toepassen.

Lodewijk Napoleon en het Hollandse leger

In Frankrijk leidde de 'levée en masse' van 1793 uiteindelijk tot een systeem van conscriptie waarbij alle mannen die in een bepaald jaar achttien werden voor dienst konden worden opgeroepen. Wanneer Napoleon over troepen

---

¹¹ Van Tellegen, *J.A. Tellegen*, 28.

wilde beschikken – er moest dan sprake zijn van een oorlogsdreiging – kon hij bepalen dat een bepaald aantal jongens van de ‘klasse’ van een bepaald jaar voor militaire dienst werd opgeroepen. Hiertoe werd dan onder de jongens van deze ‘klasse’ een loting gehouden. Wie een lotnummer trok waarmee hij in dienst moest, kon ook proberen een ander voor zijn karretje te spannen – in de regel tegen betaling. Dit is het systeem waar later ook door koning Willem I der Nederlanden op teruggegrepen werd bij de invoering van de Militiewet, al verschilde dit op onderdelen en in woordgebruik.

De Franse maatschappij werd door dit systeem heel direct door de oorlog geraakt: elk huisgezin kreeg met de conscriptie te maken. De rijken kochten remplaçant na remplaçant, maar voor de armen betekende het meestal dat er ten strijde getrokken moest worden. Het was voor Napoleon belangrijk zijn bevolking te motiveren voor de oorlog. Natuurlijk bestond er verzet hiertegen, wat door de jaren heen steeds roeriger en hardnekkiger werd. De houding van het volk ten opzichte van soldaten werd door deze ontwikkeling anders: een soldaat kon immers ook je eigen familielid zijn. De eeuwenoude houding van burgers dat zij zich verre wenste te houden van ‘militair rapaille’ verdween langzaam maar zeker – wanneer het tenminste strijders van de eigen partij betrof. Soldaten waren immers net zo goed burger geweest en zouden het op termijn weer worden.¹²

Frankrijk en de meeste gebieden in Midden-Europa hadden in de achttiende eeuw al kennis gemaakt met dergelijke systemen van loting of andere vormen van conscriptie. In Nederland was het verschijnsel echter onbekend – en ongewenst. Grote groepen van min of meer arme landarbeiders en boeren ontbraken en men was gewend om het gewone soldatenvolk van elders te betrekken. Aan geld ontbrak het in de handelsrepubliek immers niet, mensen waren echter een schaarser goed. Toen Lodewijk Napoleon in 1806 door Napoleon tot koning van Holland werd gemaakt, stond hij dan ook voor een groot dilemma: hij wilde in staat zijn om zowel aan Napoleons eis voor een groter leger te voldoen, als zijn volk niet teveel tegen zich in het harnas te jagen door het invoeren van een conscriptiesysteem naar Frans model. Voor de Hollandse kwestie zocht Lodewijk de oplossing in het tegen betaling rekruteren van buitenlanders en het werven van vrijwilligers. Toen dat niet voldoende soldaten opleverde,

---

¹² Voor een interessant overzicht en de gevolgen van deze ontwikkeling: Alan Forest, *Napoleon's men. The soldiers of the revolution and empire* (Londen en New York 2002).

zag hij zich gedwongen zijn toevlucht te nemen tot het pressen van jongens uit de wees- en godshuizen. Nadat Napoleon in 1806 de Pruisen vernietigend had verslagen bij Jena en Auerstädt, probeerde hij Pruisische krijgsgevangenen van Napoleon te krijgen om op te nemen in zijn leger. Deze praktijk, die in de achttiende eeuw wel vaker voorkwam, leidde uiteindelijk tot de incorporatie van ongeveer 2.000 à 3.000 Pruisische ‘vrijwilligers’ in zijn leger – in veel gevallen was de keuze: gevangenschap of dienst.¹³ De dreiging om de conscriptie toch in te voeren alsmede alle maatregelen waartoe Lodewijk zich genoodzaakt zag, leidden in Nederland tot sociale onrust: de oorlog begon zo langzamerhand wel heel dicht bij de burger te komen.¹⁴

Hoewel het Lodewijk niet lukte om zijn leger een andere samenstelling dan voorheen te geven, moderniseerde hij andere terreinen wel met succes. Hij schoeide de tactiek, uitrusting en wijze van organisatie van het leger op de Franse leest. Bovendien kregen officieren en soldaten die in opdracht van Lodewijk Franse troepen in Duitsland en Spanje moesten assisteren steeds meer oefening in de ‘moderne’ oorlogvoering. In Duitsland werden Hollandse troepen nog opvallend veel ingezet voor de ouderwetse belegeringen, waar Napoleon zijn Franse troepen zo min mogelijk aan kwijt wilde raken. In Spanje echter maakte een Hollandse brigade van enkele duizenden soldaten kennis met het fenomeen ‘guerrillaoorlog’.

De Franse legers waren in 1808 Spanje binnengetrokken om de Spaanse koning uit het huis van Bourbon te vervangen door een broer van Napoleon, Joseph. De Fransen dachten dat zij voldoende bondgenoten in Spanje zouden hebben om hun gezag te handhaven, net als dat in de Nederlanden in 1795 het geval was geweest. Niets was minder waar. De liberalen in Spanje waren zwaar in de minderheid en er was een sterke conservatieve adel. Wat voor Napoleon het grootste probleem vormde was het Spaanse volk dat voor een groot deel overtuigd katholiek was. De Fransen, kinderen van de revolutie en het rationalisme, waren in de ogen

---

¹³ De Franse minister van Oorlog zegde de ‘levering’ van maar liefst 6.000-7.000 Pruisen toe, maar die zijn nooit allemaal aangekomen. Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Oorlog voor 1813, Verbalen januari 1807, 876, fo. 50 en 123.

¹⁴ Zie: J. Joor, *De adelaar en het lam. Onrust, opruiing en onwilligheid in Nederland ten tijde van het Koninkrijk Holland en de inlijving bij het Franse Keizerrijk (1806-1813)* (Amsterdam 2000).

van de Spanjaarden goddeloze buitenlanders die een kopje kleiner moesten worden gemaakt. Gesteund door een Engels hulpkorps van reguliere soldaten woedde in Spanje tussen 1808 en 1813 een volksopstand, een guerrilla die met alle middelen werd uitgevochten. De Nederlanders maakten zo kennis met wat een totale oorlog kan behelzen, wanneer zij door burgers én soldaten wordt gevoerd en er ideologische doelen worden nagestreefd. De bevelhebber van het Hollandse detachement in Spanje, generaal D. Chassé, schreef:

Deze campagne is wel de singulierste welke ik ooit gemaakt heb, heden vervolgt men de regulieren vijand, en men gelooft gerust te zijn omtrent de Inwooners van het land, en des anderen daags vertoond er zich een troep van 4 à 500 brigands en gewapende boeren: het schijnt een tweede Vendee te zijn dewelke geen einde zal nemen dan met een totale verwoesting. Hoe ongelukkig voor den koning van Spanjen dat Hoogstdezelve alleen dit land in zijne magt zal krijgen na het grootste gedeelte van zijn steden zal verwoest zijn en het land doorweekt met het bloed van dat zijner verwaalde onderdanen en van zijne geallieerden. Na mijne gedachten kunnen wij nog lang hier rond dwalen voor wij het eind toch van dezen rampzaligen oorlog zien en wij het geluk hebben den vaderlandschen bodem te betreden.¹⁵

Tijdens het verblijf van de Hollandse brigade in Spanje werd in 1810 het Koninkrijk Holland door Napoleon geannexeerd. Het Hollandse leger hield op te bestaan. Jean Baptiste Dumonceau, gewezen maarschalk van Holland maar na de inlijving van Holland bij Frankrijk tot Frans *général de division* benoemd, kreeg de taak toegewezen het Hollandse leger te inspecteren toen de soldaten in het Franse leger werden opgenomen. Op 18 april 1811 zette hij zich aan zijn schrijftafel voor een rapport aan Napoleon over de staat van het 123ste regiment van het keizerrijk. Dit regiment was één van de nieuwe regimenten die waren samengesteld uit oud-Hollandse troepen. De uniformen, nieuw en stralend wit, werden door Dumonceau in goede staat geacht en hadden tot tevredenheid gestemd. De sabels van de soldaten waren allemaal verschillend, maar dat zal de generaal geen reden tot een verzuchting hebben gegeven. Zelfs de verschillende kalibers musketten die bij het regiment in gebruik waren vormden niet zijn grootste zorg. Hij

---

¹⁵ op. cit., J.A. de Moor en H.Ph. Vogel, *Duizend miljoen maal vervloekt land. De Hollandse brigade in Spanje 1800-1813* (Amsterdam 1991) 100.

maakte zich zorgen over iets, waar zijn voorgangers twintig jaar eerder geen woord aan hadden vuilgemaakt: de samenstelling van de troep. Napoleon had vele buitenlandse bondgenoten, maar die vochten in de meeste gevallen in eigen contingenten. In het Hollandse geval werden de voormalige Hollandse gebieden echter zelfstandige departementen en die departementen moesten hun ‘eigen’ regimenten vormen.

Afb. 2: L.F. Lejeune, ‘Anval op het klooster van San Engracia, Saragossa, 8 februari 1809’, 1827, olieverf op doek, collectie Musée national du château de Versailles.

In het geval van het 123ste trof Dumonceau echter een vrij internationaal gezelschap aan:

Il y a dans ce corps qu environ 1000 hollandais; les autres soldats sont des polonais, des prussiens, des autrichiens, des russes, des danois, des seudois, des hongrois, des bavarois, des westphaliens, saxons etc (...).¹⁶

Het werd tijd, begreep de Waal Dumonceau, dat het leger van de Nederlandse gebieden ook uit Nederlanders ging bestaan.

In Napoleons dienst: de ervaring van de Russische veldtocht van 1812

De invloed van Napoleons tocht op het gedachtegoed over het leger was groot. Nog nooit had er op Europese bodem zich een leger verzameld van grotere omvang dan Napoleons Grande Armée, in de zomer van 1812 bijeenge trokken voor de invasie van Rusland. Bijna 400.000 mannen had Napoleon onder de wapenen bij zijn hoofdmacht en nog eens 200.000 stonden klaar of waren op mars om de flanken en achterhoede te dekken. Er waren niet alleen mannen: zoals in die tijd nog veel voorkwam, werd de ‘troep’ gevolgd door wasvrouwen, marketentsters, prostituees, verliefden, kinderen, gelukszoekers, handelaren in grote en kleine waar en ambacht slui van divers plumage. De meesten hadden het besef dat dit een unieke en bijzondere gelegenheid in de wereldgeschiedenis was. De Nederlandse cavalerieofficier Abraham Calkoen schreef zijn vader:

Ik denk dat we naar Warschau gaan en de hele garde hier samengetrokken wordt. Het aantal aanwezige soldaten en naties is ongelofelijk – Zwitsers, Corsicanen, Croaten, Nederlanders, Fransen, Pruisen, Hessen, Beiersen, Oostenrijkers...alles komt tesamen.¹⁷

Calkoen behoort tot het klassieke soort officier, de beroepssoldaat wiens eer- en loyaliteitsgevoel vooral verbonden was aan de officierskaste en aan zijn eenheid: vervuld van familietrots, beroepseer en zogenaamd ‘ésprit de

---

¹⁶ Archives National, Parijs, AF IV 1118, 289.

¹⁷ Abraham Calkoen aan zijn vader, 28 april 1812, op. cit., Ronald Pawly, *The Red Lancers, anatomy of a Napoleonic regiment* (Marlborough 1998) 27.

corps'. Daarin verschilde hij niet veel van mensen als Jacob Tellegen, die hun opleiding hadden verkregen in het Staatse leger. Wie zoekt naar continuïteit in de oorlogvoering van deze decennia, vindt dat ongetwijfeld in de samenstelling en de mentaliteit van het officierskorps.¹⁸

Maar het soort oorlog was wel degelijk veranderd. De schaalvergroting, die door Geisweit van der Netten zo treffend als grote verandering was onderkend, was immens. Daarmee liep de oude oorlogvoering – ook die van de Franse Revolutie en Napoleon – tegen haar grenzen aan. In het tijdperk voor de mechanisatie was het fysiek onmogelijk om een leger van meer dan een half miljoen soldaten te bevoorraden door het meenemen van voedsel en andere benodigdheden. Ook het aanleggen van magazijnen kon onmogelijk toereikend zijn, wanneer de snelheid en mobiliteit van Napoleons oorlogvoering behouden moest blijven. Het Poolse en Russische platteland, hoe intensief het ook werd leeggeroofd, kon bovendien onmogelijk zoveel monden meer voeden. Napoleon realiseerde zich deze beperkingen maar al te goed en hoopte op een snelle omsingeling van de Russische legers dan wel een grote veldslag waarin zijn wapenen zouden zegevieren. Dat bij de opmars duizenden van de honger en uitputting zouden sterven, was in zekere zin ingecalculeerd. Die meedogenloosheid zal ongetwijfeld ook Von Clausewitz tot zijn conclusie hebben gevoerd dat de oorlog steeds 'totaler' van karakter werd. Voor de klassieke officier als Calkoen was een dergelijke oorlogvoering een bijna onvoorstelbare ramp. Hij schreef zijn vader op 21 juli:

Het land is vreselijk...een woestijn...de mensen zien er uit als wilden, hun vrouwen als apen; het zijn slaven van hun meester. Sinds Königsberg zijn we constant in bivak geweest, maar ondanks dat we steeds paraat zijn, onze paarden dag en nacht opgezadeld hebben we nog geen vijand gezien (...).¹⁹

Napoleons leger kreeg de zo verlangde gelegenheid om de Russen te verslaan pas voor de poorten van Moskou, bij Borodino op 7 september 1812. Inmiddels was Napoleons hoofdmacht geslonken tot slechts ongeveer 120.000 man! De bloedige veldslag, waarin Napoleon alles op alles zette en

---

¹⁸ Zie ook: M. van Hattem, M. Pool, M. Willemsen e.a., *Voor Napoleon. Hollanders in oorlogstijd 1792-1815* (Bussum 2005).

¹⁹ Abraham Calkoen aan zijn vader, 21 juli 1812, op cit., Pawly, *The Red Lancers*, 33.

aan beide zijden ongeveer 40.000 man gedood of gewond werden. Deze veldslag eindigde weliswaar in een Russische terugtocht, maar niet in een Russische nederlaag. Moskou werd bezet maar een terugtocht uit het onherbergzame Rusland was onontkoombaar geworden – met de winter voor de deur. Het werd een hel. De totale oorlogvoering leidde tot een volledig uitgebrand en uitgeplunderd platteland en tot een ongekend dodental in de oorlog. Van Napoleons 600.000 man, waaronder naar schatting 25.000-30.000 Nederlanders, kwamen in totaal rond de 30.000-40.000 man terug. De rest bleef achter. Tellegen beschreef de humanitaire ramp zonder weerga die de terugtocht vanuit Moskou naar Vilna werd:

(...) Op deze togt tot Wilna, en verders tot Kouwno hadden wij die verschrikkelijke koude gedurende 14 dagen, op zulke graad, als men nooit in ons land heeft ondervonden. De Klokkes des doods luiden hier zonder ophouden. Niet voor de Koude gedekt, geen voedsel, dag en nacht onder den bloten Hemel (...).²⁰

De terugtocht uit Rusland was om vele redenen een belangrijke ervaring voor de plaats van het leger in de Nederlandse maatschappij. De Nederlanders ‘thuis’ maakten middels de verhalen van de overlevenden voor het eerst kennis met de gruwelen van een niets ontziende offensieve oorlogvoering. Vaak werden hierdoor families rechtstreeks getroffen, want alleen al uit de lichterding van 1811 had Napoleons conscriptie 9.000 lotelingen uit Nederlandse departementen ingelijfd, en in totaal circa 25.000 Nederlandse jongens in dienst genomen.²¹ De teruggekomen beroepsofficieren waren voor eens en altijd doordrongen van de massaliteit en de vernietigingskracht die de ‘moderne’ oorlogvoering met zich meebracht. De Nederlandse officieren en soldaten waren ook vertrouwd geraakt met de gedachte, dat hun regimenten met Nederlandse burgers moesten worden gevuld.

Dat wil niet zeggen dat simpele soldaten direct met respect werden behandeld. Illustratief hiervoor zijn de lotgevallen van Albert Gerrits Kanis (1789-1878), een loteling uit de lichterding van het jaar 1810. Hij werd

---

²⁰ Tellegen, Toen ik de montering, 92.

²¹ Cijfers en aantallen op basis van de Franse ‘Senatus Consulte’, de senaatsbesluiten, te vinden op <http://www.napoleon-series.org>.

ingedeeld bij het 124ste Régiment d'Infanterie de Ligne.²² Hoewel samengesteld uit oud-Hollandse regimenten, dienden bij deze eenheid ook nog Russen, Polen en Duitsers, een erfenis uit de Hollandse tijd.²³

Volgens de herinneringen van Albert Gerrits Kanis had hij een open wond aan zijn been die niet wilde helen en verbleef hij tijdens de rampzalig verlopen veldtocht van 1812 nog in Frankrijk. Had hij, zoals zo vele anderen, zichzelf verwond om de oorlog te ontlopen? In 1813, tijdens de Russisch-geallieerde opmars naar Duitsland, diende Kanis voor de Fransen in het garnizoen van Stettin. Na een beleg van elf maanden capituleerde het garnizoen voor de Russen. 'De soldaten werd medegeedeeld dat de Koning van Oranje op de troon zat! Iedereen riep Oranje Boven en was blij dat de ellendige Oorlog voorbij was'.²⁴ Dat was echter een misverstand. Een Britse generaal paradeerde voor de krijgsgevangenen van Nederlandse herkomst en stelde hen voor de keus: dienen in het Oranje-legioen voor de prins of in Russische krijgsgevangenschap geraken. Weinig verwonderlijk dat de Oranjes op deze manier aan voldoende vrijwilligers kwamen om een eigen legertje op te bouwen... Kanis diende in 1814 in het Oranje-legioen tijdens het beleg van Bergen-op-Zoom, werd na Napoleons verbanning naar Elba nog altijd niet uit dienst ontslagen en nam in 1815 deel aan de veldtocht in Vlaanderen en de daaropvolgende bezetting van Noord-Frankrijk. Pas in het najaar van 1815 herkreef Kanis zijn ontslag uit militaire dienst.²⁵

Conclusie

Na de lange en verwarrende periode van steeds terugkerende oorlogen tussen 1795 en 1815 duurde het zestien jaar voordat Nederlanders op

---

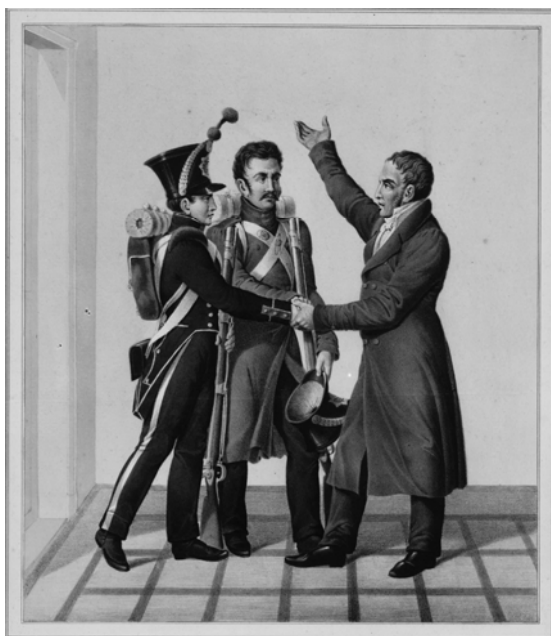
²² Albert Gerrits Kanis, Staat van Dienst van Albert Gerrits Kanis, door hemzelf opgetekend in 1858, collectie Legermuseum, egodocumenten, inv. 00165018.

²³ *Sérvíce Historique d'Armée du Terre (SHAT)*, Parijs, inventaris nummer Xp 40. Een opsomming van ex-Hollandse eenheden uit juli 1810 vermeldt de volgende aantallen voor het Hollandse leger: Hollanders: 854 officieren en 18.738 manschappen; Fransen: 187 officieren en 1.500 manschappen; Duitsers: 184 officieren en 5.437 manschappen; Russen: 1 officier en 14 manschappen; Polen: 4 officieren en 331 manschappen op een totaal van 1.180 officieren en 25.930 manschappen.

²⁴ Albert Gerrits Kanis, Staat van Dienst, collectie Legermuseum, inv. 00165018.

²⁵ Zie: Van Hattem, M. Pool, M. Willemsen e.a., *Voor Napoleon*, 62-65.

Europese bodem opnieuw in oorlog geraakten. Dit keer was de vrijheidsstrijd van de Belgen de aanleiding. In de Noordelijke Nederlanden was de burgerij zeer enthousiast over de door de Oranjes voorgenomen militaire strijd tegen de Belgen. Velen meldden zich vrijwillig aan of werden in de Mobiele Schutterij opgeroepen om het land te dienen. In het gedenkwaardige jaar 1831 publiceerden de uitgevers Heijdenrijk & Desquerrois, ter ondersteuning van de heersende stemming, een steendruk getiteld 'Vaderlijk afscheid bij het uittrekken als vrijwillig schutter'. Op de prent is een vader in huiskledij te zien die twee jonge mannen, blijkbaar zijn zoons, omarmt en aan zijn borst drukt alvorens zij in hun nieuwe schuttersuniformen vertrekken naar de oorlog, voor volk en vaderland, huis en haard.²⁶

Afb. 3: Heijdenrijk & Desquerrois en Cie, "Vaderlijk afscheid bij het uittrekken als vrijwillige schutter", 1831, steendruk, gekleurd, Collectie Legermuseum.

---

²⁶ Heijdenrijk & Desquerrois en Cie, steendruk, gekleurd, 'Vaderlijk afscheid bij het uittrekken als vrijwillige schutter', 1831; Legermuseum inv. 051162.

Een dergelijk beeld met een dergelijke boodschap zou voor een burger, maar ook voor een soldaat of officier uit de periode rond 1780 volkomen onbegrijpelijk zijn geweest. Een man van welstand die zijn zoons als gewoon soldaat laat uitrukken? Voor huis en haard? De eersten, die zich misschien in dit beeld herkend zouden hebben, waren patriotten als Joan Derk van der Capellen tot den Pol. Zijn hoop dat gewone burgers in tijden van nood de wapenen zouden opnemen was immers deels bewaarheid geworden. Alleen zou de nauwe band met de loyaliteit aan de Oranjes hem versted hebben doen staan.²⁷ Maar in hoeverre was zijn inschatting, dat met een volksleger de burgers ook hun vrijheid hadden veilig gesteld, juist geweest? Hadden zij meer vrede bereikt?

Weinigen in de periode van de Napoleontische oorlogen zouden zich in dit ideaal hebben herkend. Officieren waren en bleven vooral gebonden aan hun beroepseer en simpele conscripten als Kanis voelden zich bepaald geen kampioenen van vrijheid – geen onvrijer man in de jaren tussen 1810 en 1815 dan deze jongelingen. Ook hadden de ontstane volkslegers, zowel ten dienste van republieken, monarchieën als dictaturen, niet bijgedragen aan de vrede in Europa. Oorlogen waren alleen maar groter en bloediger geworden.

Wél was het leger na 1815 een zaak geworden die alle burgers van de natie aanging, een instituut dat dreef op het nationale gevoel en één waar bijna iedereen in zijn huiselijke kring mee te maken kreeg. In dat opzicht had de relatie tussen de burger maatschappij en het militaire bedrijf niet drastischer kunnen veranderen.

---

²⁷ op. cit., Schama, *Patriotten en bevrijders*, 114.